

صلى الله عليه وسلم

دانشکده علوم انسانی
رساله دکتری جامعه‌شناسی گرایش جامعه‌شناسی سیاسی

**بررسی اثر جهانی شدن فرهنگی بر عرفی شدن فردی
با توجه به نقش تعدیل‌گر عوامل زمینه‌ای
(مطالعه‌ای بین‌ملتی)**

نادر صنعتی شرقی

استاد راهنما: دکتر علی‌رضا شجاعی‌زند

استاد مشاور: دکتر محمدرضا طالبان

تیرماه 1389

باسمه تعالی

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

.....

بدینوسیله گواهی می شود خانم / آقای نادر صنعتی شرقی در تاریخ 89/4/7 از رساله دکتری خود با عنوان: بررسی اثر جهانی شدن فرهنگی بر عرفی شدن فردی با توجه به نقش عوامل زمینه‌ای (مطالعه بین ملتی) دفاع کرده است. اعضای هیات داوران نسخه نهایی این رساله را از نظر فرم و محتوا بررسی کرده و پذیرش آنرا برای دریافت درجه دکتری تخصصی (Ph.D) تایید می نمایند.

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
1- استاد راهنما	علی رضا شجاعی زند	استادیار	
2- استاد مشاور (اول)	محمد رضا طالبان	استادیار	
4- استاد ناظر (داخلی)	محمد رضایی	استادیار	
5- استاد ناظر (خارجی)	احمد گل محمدی	استادیار	
6- استاد ناظر (خارجی)	سارا شریعتی	استادیار	
7- استاد ناظر (خارجی)	حسین سراج زاده	دانشیار	
8- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	محمد رضایی	استادیار	

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه می باشد، باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده 1: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده 2: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته **جامعه شناسی** است که در سال

1389 در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر **علی-**

رضا شجاعی زند، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر **محمد رضا طالبان** از آن دفاع شده است.»

ماده 3: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده 4: در صورت عدم رعایت ماده 3، 50% بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده 5: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده 4 را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده 6: اینجانب **نادر صنعتی شرقی** دانشجوی رشته **جامعه شناسی** مقطع **دکتری**

تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: **نادر صنعتی شرقی**

تاریخ و امضا:

تقدیم به:

تجسم صداقت، پدرم
نمونه همت والا، مادرم

و

معنا بخش لحظه‌های زندگی
همسرم

تقدیر و تشکر

بی‌گمان، پیمودن راه دور و دراز این مطالعه، بدون همیاری اساتید و دوستان گرامی‌ام امکان‌پذیر نبود. جناب آقای دکتر شجاعی‌زند که با موشکافی‌های خود بر دقت رساله افزودند. دکتر محمدرضا طالبان که با استحکام علمی ستودنی خود در تنگناهای این تحقیق، یاری‌گر بی‌دریغ من بودند. اساتید داور رساله سرکار خانم دکتر سارا شریعتی، جناب آقای دکتر حسین سراج‌زاده، دکتر احمد گل‌محمدی و دکتر محمد رضایی که علم و اخلاق را توأمان دارند. دولت این بزرگان مستدام باد.

همچنین انجام این رساله بدون یاری و یاوری‌های همسرمان امکان‌پذیر نبود. یاد زحماتش هیچ‌گاه از خاطر من نمی‌رود. در کنار همسرمان دیگرانی چون خانم‌ها فریبا کواکبی و فرح فتحی‌زاده نیز بودند که بدون چشمداشتی مرا از دریای لطف خودشان سیراب نمودند؛ لطفشان مجید باد.

در پایان از حضور گرم دوستانم در جلسه دفاعیه محمود نادری، امین صالحی، رضوان قصابیان، احمد حسن‌زاده، نرگس نیکخواه قمصری، طاهره خدایاری، فواد نادری، ناصر بهروزی و ... بسیار سپاس‌گزارم.

چکیده: مروری بر پیمایش‌هایی که پیرامون عرفی شدن مردم جهان به‌انجام رسیده است نشان می‌دهد که این مطالعات به تاثیر مناسبات فزاینده جهانی بر عرفی شدن مردم جهان کمتر پرداخته‌اند. بر این اساس، رساله حاضر کوشش نمود تا رابطه جهانی شدن فرهنگی و عرفی شدن مردم کشورهای جهان را با توجه به متغیرهای زمینه‌ای اثرگذار بر این رابطه مورد بررسی قرار دهد. متغیرهای زمینه‌ای مورد نظر در این مطالعه عبارتند بودند از: سنت‌های مذهبی غیر اسلامی، سطح توسعه یافتگی، تمایزات اجتماعی (قومی، زبانی و مذهبی) و میزان رضایت مردم از نظام‌های سیاسی حاکم در کشورشان. نتایج مطالعه حاضر نشان می‌داد که جهانی شدن فرهنگی رابطه مستقیم و مثبتی با عرفی شدن مردم جهان دارد. البته با در نظر گرفتن سهم کنترلی سایر متغیرهای منتج از تئوری‌های رقیب (نظریه مدرنیزاسیون و نظریه بازارهای مذهبی) این اثر به میزان قابل توجهی کاهش می‌یافت. یافته‌های دیگر مطالعه حاکی از آن بود که اثر جهانی شدن فرهنگی در کشورهای اسلامی، اثری غیر عرفی‌کننده و در کشورهای غیر اسلامی اثری عرفی‌ساز از خود نشان می‌دهد. همچنین مشخص گردید که جهانی شدن فرهنگی در کشورهایی که از نظر قومی متنوع می‌باشند؛ به نسبت کشورهایی که از نظر قومی همگون می‌باشند؛ اثر عرفی‌کننده بیشتری دارد. علاوه بر این جهانی شدن فرهنگی در نظام‌های سیاسی غیرسکولار بی‌ثبات و یا به‌لحاظ اقتصادی نابرابر اثر قابل توجهی بر عرفی شدن فردی بر جای می‌گذاشت. مطالعه حاضر با یافته خلاف انتظاری نیز روبرو گردید. یافته‌های مطالعه نشان می‌داد که جهانی شدن فرهنگی کاملاً مخالف انتظارات نظری مطالعه در جوامعی که از نظر مذهبی همگون می‌باشند اثر عرفی‌ساز بسیار بیشتری به نسبت جوامع ناهمگون مذهبی دارد.

کلید واژگان: عرفی شدن فردی، جهانی شدن فرهنگی، بی‌ثباتی سیاسی، نابرابری اقتصادی، تکثر قومی، تکثر زبانی، تکثر مذهبی.

فصل اول: مقدمه و کلیات طرح تحقیق

- 1-1 طرح مساله 2
- 2-1 ضرورت و اهمیت پژوهش 8
- 3-1 اهداف پژوهش 9
- 4-1 روش تحقیق 10

فصل دوم: مروری بر ادبیات تحقیق

- 1-2 مطالعات موردی و تطبیقی در باب عرفی شدن 11
- 2-2 مطالعات بین‌ملتی در باب عرفی شدن 14
- 3-2 پیمایش‌های بین‌ملتی مرتبط با تدقیق فضای مفهومی عرفی شدن 16
- 4-2 پیمایش‌های بین‌ملتی مرتبط با تبیین عرفی شدن 19
- 5-2 مطالعات بین‌ملتی موید تئوری بازارهای مذهبی 20
- 6-2 مطالعات بین‌ملتی موید تئوری مدرنیزاسیون 23
- 7-2 نتیجه‌گیری 27

فصل سوم: چهارچوب نظری تحقیق

- 1-3 واکاوی مفاهیم اصلی تحقیق 31
- 1-1-3 عرفی شدن فردی 34
- 2-1-3 جهانی شدن فرهنگی 35
- 2-3 واکاوی نظری 37
- 3-3 چهارچوب نظری تحقیق (عام‌گرایی مشروط) 46
- 4-3 فرضیات تحقیق 63
- 5-3 مدل تحقیق 65

فصل چهارم: روش تحقیق

- 1-4 گزینش روش مناسب پژوهش 68
- 2-4 مختصات روش پژوهش بین‌ملتی 71
- 3-4 تصریح مفاهیم و سنجش متغیرها 74
- 1-3-4 تعریف عملیاتی عرفی شدن فردی 74

88..... 2-3-4 تعریف عملیاتی متغیر جهانی شدن فرهنگی

91..... 3-3-4 تعریف مفهومی و عملیاتی سایر متغیرهای تحقیق

فصل پنجم: یافته‌ها

95..... 1-5 یافته‌های توصیفی تحقیق

96..... 2-5 توصیف متغیر وابسته تحقیق

96..... 1-2-5 توصیف یک متغیری

99..... 2-2-5 توصیف دو متغیری

115..... 3-5 توصیف متغیر مستقل تحقیق

116..... 4-5 یافته‌های تبیینی

116..... 1-4-5 آزمون فرضیات تحقیق

فصل ششم: خلاصه و نتیجه‌گیری

143..... 1-6 ارزیابی تئوری‌های رقیب

144..... 1-1-6 تئوری بازارهای مذهبی

145..... 2-1-6 تئوری مدرنیزاسیون

149..... 2-6 ارزیابی نقش متغیرهای زمینه‌ای

152..... 3-6 محدودیت‌های تحقیق

154..... 4-6 پیشنهادات

156..... منابع و ماخذ

169..... چکیده انگلیسی

فهرست جداول

- جدول 3-1: مکانیسم‌های علی جهانی شدن فرهنگی بر روی عرفی شدن فردی 43
- جدول 3-2: رابطه میان رضایت‌مندی مردم از نظام سیاسی حاکم و عرفی شدن فردی 62
- جدول 4-1: تعریف عملیاتی عرفی شدن فردی 76
- جدول 4-2: سال‌های انجام پژوهش‌های (ISSP) و (WVS) 78
- جدول 4-3: اعتبار مفهومی، اعتبار سازه‌ای و تعداد موارد سنجش گویه‌های گزینش شده 81
- جدول 4-4: آزمون مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی گویه‌های عرفی شدن فردی 84
- جدول 4-5: میزان تبیین واریانس مشترک بین گویه‌های عرفی شدن فردی توسط عوامل استخراج شده 85
- جدول 4-6: ماتریس چرخش یافته ابعاد عرفی شدن فردی به روش متعامد 86
- جدول 4-7: ماتریس چرخش یافته ابعاد عرفی شدن فردی به روش غیر متعامد 87
- جدول 4-8: ابعاد و مولفه‌های جهانی شدن فرهنگی 89
- جدول 4-9: تعریف عملیاتی جهانی شدن فرهنگی 90
- جدول 5-1: رده‌بندی کشورها بر حسب میزان عرفی شدن فردی 98
- جدول 5-2: میزان عرفی شدن مردم کشورهای جهان بر حسب مناطق جغرافیایی 102
- جدول 5-3: میزان عرفی شدن فردی بر حسب سنت‌های مذهبی 104
- جدول 5-4: میزان عرفی شدن فردی بر حسب سطح توسعه انسانی 105
- جدول 5-5: میزان عرفی شدن فردی بر حسب سطح کثرت‌گرایی مذهبی 106
- جدول 5-6: میزان عرفی شدن فردی بر حسب کثرت‌گرایی زبانی 108
- جدول 5-7: میزان عرفی شدن فردی بر حسب سطح کثرت‌گرایی قومی و نژادی 109
- جدول 5-8: میزان عرفی شدن فردی بر حسب سطح ثبات سیاسی نظام‌های سیاسی سکولار 110
- جدول 5-9: میزان عرفی شدن فردی بر حسب نابرابری‌های اقتصادی نظام‌های سیاسی سکولار 111
- جدول 5-10: میزان عرفی شدن فردی بر حسب ثبات سیاسی نظام‌های سیاسی غیرسکولار 112
- جدول 5-11: میزان عرفی شدن فردی بر حسب نابرابری‌های اقتصادی نظام‌های سیاسی غیرسکولار 113
- جدول 5-12: میزان عرفی شدن فردی بر حسب میزان جهانی شدن فرهنگی 114
- جدول 5-13: میزان جهانی شدن فرهنگی کشورهای جهان بر حسب مناطق جغرافیایی 115
- جدول 5-14: آزمون نرمال بودن متغیر وابسته 116
- جدول 5-15: مقایسه ضرایب تعیین و ضرایب رگرسیون استاندارد شده جهانی شدن فرهنگی با سایر متغیرهای تبیین‌کننده عرفی شدن فردی 120
- جدول 5-16: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک جوامع مسلمان و غیر مسلمان 122
- جدول 5-17: مقایسه ضریب رگرسیون استاندارد شده متغیر تصنعی تعامل سنت مذهبی اسلامی و جهانی شدن فرهنگی با سایر متغیرهای مستقل تحقیق 123
- جدول 5-18: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک جوامع توسعه یافته و اندک توسعه یافته 125

- جدول 5-19: مقایسه ضریب رگرسیون استاندارد شده متغیر تصنعی تعامل جهانی شدن فرهنگی و سطوح بالای توسعه یافتگی با سایر متغیرهای مستقل تحقیق 126
- جدول 5-20: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک جوامع همگون و ناهمگون از نظر قومی و نژادی 128
- جدول 5-21: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک جوامع همگون و ناهمگون از نظر زبانی 129
- جدول 5-22: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک جوامع همگون و ناهمگون از نظر مذهبی 131
- جدول 5-23: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک نظام‌های سیاسی سکولار با ثبات و بی‌ثبات 132
- جدول 5-24: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک نظام‌های سیاسی غیرسکولار با ثبات و بی‌ثبات 133
- جدول 5-25: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک نظام‌های سیاسی سکولار با سطوح مختلف نابرابری اقتصادی 135
- جدول 5-26: مقایسه ضریب رگرسیون استاندارد شده متغیر تصنعی تعامل جهانی شدن فرهنگی و نظام‌های سیاسی سکولار نابرابر با سایر متغیرهای مستقل تحقیق 135
- جدول 5-27: رگرسیون عرفی شدن فردی بر متغیرهای مستقل تحقیق به تفکیک نظام‌های سیاسی غیرسکولار با سطوح مختلف نابرابری اقتصادی 136

فهرست نمودارها

نمودار 3-1: مدل تحقیق 66

فصل اول

مقدمه و کلیات طرح تحقیق

1-1 طرح مساله

یکی از موضوعات کانونی جامعه‌شناسی دین که از دیرباز تا به اکنون ذهن پژوهش‌گران این حوزه مطالعاتی را به خود مشغول داشته و مجادلات و مناقشات بسیاری را نیز برانگیخته است، مساله عرفی شدن مردم کشورهای جهان می‌باشد. رهیافت‌های نظری مختلف در رویارویی با این پرسش‌ها که آیا اهمیت دین در زندگی افراد رو به کاستی است؟ و اگر چنین است عوامل موثر بر آن چه می‌باشند؟ پاسخ‌های متعددی را ارائه کرده‌اند که به شفاف‌تر شدن جنبه‌هایی از این موضوع کمک نموده است. مع الوصف این رهیافت‌ها از کاستی‌هایی نیز رنج می‌برند که اخیراً نظر پژوهش‌گران را به خود جلب نموده است. از مهمترین این کاستی‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

کم‌توجهی به واقعیت فرهنگی عرفی شدن: مروری بر پژوهش‌هایی که پیرامون عرفی شدن مردم جهان صورت پذیرفته است، نشان می‌دهد که این پژوهش‌ها برپایه تئوری‌هایی نظیر "مدرنیزاسیون" و "بازارهای مذهبی"¹ استوار گشته‌اند که تبیین‌هایی غیرفرهنگی از فراز و فرود گرایش‌های عرفی و غیر عرفی مردم کشورهای جهان ارائه می‌نمایند. برخی از این تحقیقات که از نظریه مدرنیزاسیون بهره گرفته‌اند، متغیرهایی مانند توسعه انسانی و اقتصادی را عامل کاهش نیازمندی افراد به دین و فروگاهی ارزش و اهمیت آن در زندگی افراد دانسته‌اند (ینگلهارت و نوریس، 1387: 40). در مقابل تحقیقاتی که راهنمای پژوهش آن‌ها تئوری بازارهای مذهبی بوده است، کانون توجه خود را متغیرهایی مانند تکثر و تنوع فرقه‌های مذهبی و عدم انحصارات و تنظیمات دولتی قرار داده‌اند. از این منظر شادابی و

اهمیت دین در زندگی مردم تابعی از عرضه متنوع و گسترده محصولات دینی و رقابت میان فرقه‌ها و گروه‌های مذهبی، تلقی شده است (استارک و فینک، 1988).

چنان‌که ملاحظه می‌شود در تئوری‌های یاد شده، به اثر مستقل تعاملات فرهنگی چندان توجهی نگردیده است. این در حالی است که ارزش‌های عرفی و یا غیر عرفی به مانند سایر ارزش‌ها و نمادهای یک جامعه از خلال تعاملات میان کنش‌گران اجتماعی فراگرفته می‌شود، درونی شده و به دیگران منتقل می‌گردد. بنابراین اگر بپذیریم که دین اساسا پدیده‌ای اجتماعی است (همیلتون، 1387: 370)؛ و اساس درک پدیده‌های اجتماعی را نیز وابسته به فهم کنش اجتماعی افراد بدانیم (وبر، 1374: 3)، لاجرم می‌باید به محتوای این تعاملات و اثری که بر روی عرفی‌شدن افراد می‌گذارند، توجه نماییم. با این حال بررسی مطالعات عرفی‌شدن نشان می‌دهد که بعد فرهنگی و نمادین این پدیده چندان در نظر گرفته نشده است.

البته ناگفته نباید گذاشت که کم‌فروغ بودن تبیین‌های فرهنگی، تنها به مطالعات عرفی‌شدن مربوط نمی‌گردد. رابرتسون معتقد است که بطور کلی تبیین‌های فرهنگی در جامعه‌شناسی (برخلاف انسان‌شناسی) از جایگاه والایی برخوردار نبوده است. به نظر وی جامعه‌شناسی مدتی دراز انگاره‌ای از جوامع مدرن پرداخته بود که در آن مبانی نمادی و بیانی جوامع از نظر دور مانده بود. به همین خاطر بسیاری از کسانی که جذب مطالعات جامعه‌شناسانه فرهنگ شده‌اند احساس می‌کنند که با حوزه‌ای سروکار دارند که هنوز در ابتدای راه است (رابرتسون، 1385: 84-91).

به این ترتیب هرچند جامعه‌شناسان دین بطور روزافزونی به ابعاد فرهنگی پدیده‌های مرتبط با دین علاقه‌مند شده‌اند (دیوی، 2004)، اما جای خالی مطالعات نظری و تجربی که تبیین‌های فرهنگی را اساس تحلیل‌های خود قرار داده‌باشند، درخصوص موضوع عرفی‌شدن مردم جهان همچنان احساس می‌شود.

با توجه به نکات یاد شده، در این مطالعه کوشش نمودیم تا اثر تعاملات فرهنگی را بر روی افراد مورد بررسی قرار دهیم. با این حال تعاملات فرهنگی را می‌توان در سطوح خرد، میانه و کلان بررسی نمود. بنابراین این پرسش پیش روی پژوهش حاضر قرار گرفت که کدام یک از سطوح تعاملات فرهنگی را بایستی مورد مطالعه قرار داد؟ پاسخ این پرسش را توجه به دومین کاستی مطالعات عرفی‌شدن روشن نمود که در زیر بدان اشاره می‌نماییم.

کم‌توجهی به اثر مناسبات فزاینده جهانی: مطالعاتی که پیرامون عرفی‌شدن مردم کشورهای جهان انجام شده است، علاوه بر ارائه تحلیل‌ها و تبیین‌های غیرفرهنگی، به اثر مناسبات و تعاملات فزاینده جهانی بر روی این پدیده نیز کمتر پرداخته‌اند. با دقت در متغیرهای مورد توجه این مطالعات می‌توان دریافت که متغیرهای تبیین‌گر در تئوری‌های مربوط به عرفی‌شدن مردم کشورهای جهان نظیر توسعه انسانی و اقتصادی، انحصارات دولتی و کثرت‌گرایی مذهبی، همگی در درون مرزهای ملی مشخصی قابل بررسی می‌باشند.

با این وجود همان‌گونه که برخی از صاحب‌نظران یادآور شده‌اند، جهانی‌شدن و فشرده‌شدن بیش از پیش زمان و مکان، باعث گردیده است تا فضاها و اجتماعات نفوذپذیر و پاره پاره شود. به همین خاطر تصور جامعه‌ای بسته و یک‌پارچه که تحت تاثیر مناسبات و تعاملات فراملی قرار نمی‌گیرد؛ بسیار دشوارتر از گذشته شده است (بیر، 1994: 11؛ تیلور، 1996: 128-119؛ مک‌گرو، 1996: 97).

اثر جهانی‌شدن را در قلمروی فرهنگ نیز می‌توان مشاهده نمود. همان‌طور که تاملینسون اظهار می‌دارد جهانی‌شدن مفهوم‌سازی ما را از فرهنگ مختل می‌کند، زیرا فرهنگ از قدیم به معانی ضمنی مربوط به ایده محلیت ثابت گره خورده است... در حالی که ارتباطات ناشی از جهانی‌شدن این مفهوم‌سازی‌ها را در معرض خطر قرار می‌دهد (تاملینسون، 1381: 47). در تایید این نظر اگر نگاهی به سایت آمارهای یونسکو¹ ببینیم؛ درمی‌یابیم که ارزش صادرات و واردات کالاهای فرهنگی و دیگر الگوهای ارتباطات فرهنگی فراملی بارها و بارها در طی دهه‌های گذشته افزایش یافته است، بطوری که تمامی مردم جهان در معرض این تعاملات قرار گرفته‌اند (سیلورستون به نقل از هلد و مک‌گرو، 1382: 53). در نتیجه چنین رخدادی نمادها به کمک فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات به سادگی مبادله شده و نیازی به عبور از فضای جغرافیایی ندارند. در این شرایط افراد در دنیای مواجی از نشانه‌ها و ارزش‌ها قرار می‌گیرند. این وضعیت ذهنیت و عینیت انسانی را در هم ادغام کرده و اطلاعات و اندیشه‌ها را از حصار سرزمین‌ها رها می‌سازد (واترز، 1998). بنابراین عرصه تعاملی افراد را دیگر نباید به مرزهای جغرافیایی محدود کرده و از ارتباطات فزاینده جهانی چشم‌پوشید (گیدنز، 1378: 42).

با ملاحظه کاستی‌های فوق‌الذکر (کم‌توجهی به تبیین‌های فرهنگی و در نظر نگرفتن اثر مناسبات فزاینده جهانی) که در مطالعات عرفی‌شدن مشاهده می‌شود، در این تحقیق، بررسی اثر جهانی‌شدن فرهنگی (تعاملات و مبادلات بین‌المللی کالاهای فرهنگی) را بر روی عرفی‌شدن مردم کشورهای جهان، در کانون توجه خود قرار دادیم.

ظاهراً انتخاب جهانی‌شدن فرهنگی به‌عنوان متغیر مستقل تحقیق، پهنای دید مطالعه حاضر را بسیار وسیع و ناظر به مناسبات جهانی می‌نماید. اما برخی ملاحظات نظری و مجموعه‌ای از پژوهش‌های تجربی که در ذیل به آن‌ها اشاره خواهیم نمود؛ سبب شد تا نقش بسترهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشورها را نیز در رابطه میان جهانی‌شدن فرهنگی و عرفی‌شدن فردی مدنظر قرار دهیم.

هونگکیو¹ در رساله دکتری خود با بهره‌گیری از آرای ویتگنشتاین متأخر، به شرح و بسط مبانی نظری اهمیت متغیرهای زمینه‌ای در مطالعات جامعه‌شناسانه دین پرداخته است. وی با انتقاد از جامعه‌شناسان متقدم و متأخر دین اشاره می‌نماید که کم‌توجهی به نقش عوامل زمینه‌ای در این مطالعات سبب شده است تا این صاحب‌نظران در دام دوگانه‌انگاری دکارتی ذهنیت‌گرایی-عینیت‌گرایی گرفتار شوند (ها، 2010: 67-80). این در حالی است که باورها و ارزش‌های مذهبی واقعی هستند که در عمل² و متناسب با بسترها و عوامل زمینه‌ای شکل می‌گیرند (همان: 204).

اهمیت اظهار نظر یاد شده برای مطالعه حاضر دو چندان است چراکه کشورهای جهان به لحاظ سنت‌های فرهنگی-مذهبی، سطح توسعه‌یافتگی، نوع نظام سیاسی حاکم و نظایر آن با یکدیگر تفاوت قابل ملاحظه‌ای دارند. این تفاوت‌ها نیز به نوبه خود بسترهای مناسبی را برای پذیرش و یا عدم پذیرش ارزش‌های رایج در تعاملات فرهنگی جهانی ایجاد می‌نمایند. مطابق این مدعا مردم کشوری مانند سوئد که از میزان توسعه بالایی برخوردارند، نظام سیاسی حاکم آن‌ها سکولار است و آیین دنیاپذیر پروتستان در آن‌جا رایج است، به گونه‌ای متفاوت از مردم کشوری مانند ایران که نظام سیاسی آن‌ها غیرسکولار بوده و اکثریت آن‌ها پیروی دین اسلام می‌باشند، با امواج جهانی‌شدن فرهنگی مواجه می‌شوند. درستی این مدعا را می‌توان با مراجعه به مجموعه‌ای از مطالعات تطبیقی و موردی نشان داد.

1- Hungku ha
2- practice

در باب اهمیت متغیرهای زمینه‌ای فرهنگی نظیر سنت‌های مذهبی نورالله اردیک در رساله خود با اشاره به نظرات افرادی مانند اسپوزیتو، تمیمی و قانونچی عنوان می‌کند که برای مردم کشورهای مسلمان عرفی شدن همان‌گونه که در سنت مسیحی قابل درک است، آشنا و ملموس نمی‌باشد و بیش‌تر برابر با بی‌دین شدن قلمداد می‌شود (اردیک، 2009: 20). همچنین درباره اهمیت متغیرهای سیاسی زمینه‌ای نیز برخی از مطالعات موردی نشان داده‌اند که میزان رضایت‌مندی مردم از نظام سیاسی حاکم یک کشور نقش موثری در پذیرش ارزش‌های عرفی و یا غیرعرفی‌ای دارد که نظام سیاسی حاکم تبلیغ و ترویج می‌نماید. به عنوان مثال نارضایتی‌های اقتصادی و عدم مشروعیت دولت‌های سکولاری که از نابرابری‌های اقتصادی - اجتماعی و یا بی‌ثباتی سیاسی رنج می‌برند، سبب شده است تا مردم این کشورها از ارزش‌های مدرن و عرفی رویگردان شوند (ایوبی، 1991؛ لوین، 1986: 98-100).

علاوه بر متغیرهای فرهنگی و سیاسی یادشده، میزان توسعه‌یافتگی انسانی، اقتصادی و اجتماعی کشورها نیز عامل موثری در پذیرش ارزش‌های عرفی می‌باشد. همان‌گونه که اینگلهارت و نوریس در پژوهش بین‌ملتی خود نشان داده‌اند مردم کشورهایی که از توسعه انسانی و اقتصادی برخوردارند، عرفی‌تر از مردم کشورهایی هستند که از سطوح پایین توسعه انسانی و اقتصادی رنج می‌برند (اینگلهارت و نوریس، 1387).

بنابراین بر اساس مطالعات یاد شده، این انتظار موجه است که مردم کشورهای جهان با توجه به بسترهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی حاکم در کشورشان به گونه‌ای متفاوت با ارزش‌های عرفی و یا غیرعرفی رایج در تعاملات فرهنگی جهانی روبرو شوند.

دلالت مطالب یادشده برای پژوهش حاضر در این است که تبیین عرفی‌شدن مردم جهان بدون لحاظ نمودن عوامل و بسترهای زمینه‌ای کشورها تصویر نارسایی از چرایی و چگونگی تاثیرگذاری جهانی‌شدن فرهنگی بر روی عرفی‌شدن افراد ایجاد می‌نماید. مصداق این نارسایی را می‌توان در آرای نظریه‌پردازان جهانی‌شدن مشاهده نمود.

اگر نگاهی اجمالی به آرای مطرح شده در حوزه مطالعاتی جهانی‌شدن بیاندازیم، درمی‌یابیم که از سوی صاحب‌نظران این حوزه، آثار و پیامدهای متضادی برای جهانی‌شدن فرهنگی گزارش شده

است. بر اساس استدلال‌های عام‌گرایان فرهنگی، رشد فزاینده تعاملات فرهنگی فراملی به شکل‌گیری فرهنگ جهانی عرفی و مدرن منجر می‌شود (جیمسون، 1984: 235؛ گیدنز، 1378: 44-41). در مقابل خاص‌گرایان فرهنگی معتقدند که نتیجه تعاملات فزاینده فرهنگی احیا و تقویت هویت‌ها و فرهنگ‌های بومی و محلی و از جمله هویت‌های مذهبی می‌باشد (کاستلز، 1380: 89-86).

چنان‌که مشاهده می‌شود درباره آثار جهانی‌شدن، دو اردوگاه نظری کاملاً متقابل برپا گردیده است. البته برای حل این تضادهای نظری افرادی مانند آپادورای و رابرتسون با اتخاذ رویکردی ترکیبی مدعی شده‌اند که جهانی‌شدن خود واجد آثاری گونه‌گون و متفاوت است (آپادورای، 2000: 330-335؛ رابرتسون، 1385: 339-371).

نکته ارزشمندی که در رویکرد ترکیبی وجود دارد این است که جهانی‌شدن، انواع واکنش‌های مختلف را در کشورهای جهان برمی‌انگیزد. با این حال این رویکرد اشاره نمی‌نماید که چرا میزان و شدت واکنش‌های خاص‌گرا و یا عام‌گرا در میان کشورهای مختلف، متفاوت است. به عنوان مثال احیای جنبش‌های مذهبی را به عنوان یک واکنش خاص‌گرایانه می‌توان در همه نقاط جهان مشاهده نمود (برگر، 1999). اما جنبش‌های مذهبی در آمریکای لاتین توده‌ای و فراگیر است (نبلکمپ، 2003)، در حالی که در اروپا چنین نیست (دیوی، 2002).

بنابراین مساله این نیست که در همه کشورهای جهان هر دو واکنش خاص‌گرایی و عام‌گرایی وجود دارد، بلکه پرسش این‌جاست که چرا در پی افزایش تعاملات فرهنگی جهانی، در برخی از کشورها عام‌گرایی فرهنگی رواج بیشتری می‌یابد و در برخی دیگر خاص‌گرایی فرهنگی اوج می‌گیرد؟ به نظر می‌رسد برای پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها بایستی بسترها و شرایط زمینه‌ای کشورها را واکاوی نمود.

بر اساس مطالب یادشده، می‌توان چنین گفت که برای درک شفاف‌تری از عرفی‌شدن مردم کشورهای جهان، بایستی اثر جهانی‌شدن فرهنگی را بر روی این پدیده مورد بررسی قرار داد. اما این بررسی زمانی تصویری روشن را از مکانیسم علی اثرگذاری جهانی‌شدن فرهنگی بر عرفی‌شدن فردی بدست می‌دهد که نقش متغیرهای زمینه‌ای کشورها را در رابطه میان این دو متغیر مورد توجه قرار دهیم. به این ترتیب پاسخ به دو پرسش زیر در دستور کار این مطالعه قرار گرفت: